

YENİ ZENGİNLER, ESKİ YOKSULLAR (*.)**

90'ların kültürel ikliminin belki de en göze çarpan ögesi, büyük ölçüde yeni zenginlerin ve elbetteki medyanın sayesinde giderek yaygın hale gelen tüketme arzusunun ve para kazanmanın yüceltilmesi oldu.

1980 toplumsal, ekonomik, kültürel, politik yaşamın her alanında olduğu gibi, toplum içinde zenginliğin elde edilmiş biçimi ve paylaşımında da çok büyük çaplı değişimlerin milat yılı oldu. 80 sonrası dönemde toplumda, eskisine göre çok daha acımasız çalışan yeni eşitsizlik kaynakları çıktı ortaya. Bir ölçüde devletin Cumhuriyet'in başından beri sürdürdüğü toplumsal hakemlik rolünü terk

etmesi ve toplumsal uzlaşmanın yıkılması, bir ölçüde de ekonominin yeni kurallara göre düzenlenmesinin sonucunda gelir farkları, Türkiye toplumunun daha önce görmediği boyutlara vardı. Bununla da kalmadı yaşananlar: Ekonomik ilişkilerin, kazananları ve kaybedenleri zaten büyük bir hızla birbirinden koparmakta olduğu bir toplumda, toplumun hemen her kesimi, gerginli-

(*) 23 Temmuz 2000 / Raikal 2

(**) Radikal 2'nin notu: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğretim üyeleri. Bu yazı, 2000 yılı içinde İletişim Yayınları'ndan çıkacak Nöbetleşe Yoksulluk başlıklı kitapta yer alan tartışmalar temelinde derlendi.

ğe ve kendi gibi olmayanları dışlamaya yönelik, daha saldırgan öğeler içeren tavırlar geliştirmeye başladı. Önceki dönemde devlet aracılığıyla ve devlet himayesinde oynanan oyun, bu kez bir hakem olmadan oynanmaya başladı. Üstelik, her an herşeyin olabileceği, oyuncuların kendilerini köşeye sıkışmış hissettiklerinde belden aşağıya vurmaya çekinmeyecekleri bir oyundu bu kez oynanan.

Biz daha mutluyuz!

80 sonrası dönemin en ilginç özelliği, hem zenginliklerini elde ediş biçimi, hem de devlet ve diğer toplum kesimleri ile ilişkileri, eskisinden çok farklı bir zengin kesimin ortaya çıkmış olmasıydı. Medyada bazen "beyaz Türkler" olarak da anılan bu kesim, varlığını esas olarak devletin eski rollerinden çekilmiş olmasına borçlu. Tüm bu değişimlerin niyelerini ve nasıllarını elbette ki bu kısa yazıda ele alamayız. Ama kesin olan şu: Eskinin, zenginliğini zaman içinde yavaş yavaş elde eden zenginleri gitti, yerine kimi kez kendilerinin bile şaşırabildiği hızda sınıf atlayabilen bir kesim geldi. Eskinin utangaç, içine kapalı, zenginliğini göstermekten ürken, varlığını devlete ve toplumdaki sınıfsal uzlaşmaya borçlu olduğunu bilen, bundan ötürü de devlet ve toplumla ilişkilerinde alabildiğine ölçülü zenginleri gitti; yerine kendini tehdit altında hissedenden, zenginliğini her yolla göstermekten büyük bir keyif alan, kendi gibi olmayan kimse ile işbirliği yapmayan ve en önemlisi, toplumun geri kalanı ile kesinlikle uzlaşmaya yanaşmayan bir kesim geliverdi.

Artık ailenin uslu çocuğu yok, tam büyümeden evini terk etmeye kalkan asi çocuğu var. Bu ortamın en belirgin tamamlayıcısı, 80'lerde yeşermeye başlayan, 90'larda tam olarak yerleşen ve karşı konulması giderek de zorlaşan tüketim kültürü oldu. 90'ların kültürel ikliminin belki de en göze çarpan ögesi, büyük ölçüde yeni zenginlerin ve elbette ki medyanın sayesinde giderek yaygın hale gelen tüketme arzusu ve para kazanmanın yüceltilmesiydi. Muhtemeldir ki, Türkiye toplumunda para kazanmak hiçbir zaman bu denli kutsanmadı, paraya giden her yol hiçbir zaman bu denli mübah görülmedi. Bu, para kazanmayı ve tüketmeyi yücelttiği ölçüde de, para kazanamayanları ve tüketemeyenleri aşağılayan, aşağılamakla da kalmayıp, bunu "televole kültürü" ile dışladıklarını yüzüne vuran bir iklim.

Gün, alabildiğine çok para kazanmak ve olabildiğince çok tüketmek gü-nüdür; para kazanamıyorsanız da kazanıyor, tüketemiyorsanız da tüketiyor

gibi görünmek günüdür. 80 sonrasında yaşanan dönüşümle birlikte toplumun tüm referans noktaları değişmekle kalmadı, toplumda geçerli olan statü sembollerinin de yerini yenileri aldı. Bugünün Türkiye'sinde paraya tahvil edilemeyen meziyetlerin hiçbir değeri kalmamış görünüyor. Örneğin, eskiden son derece önemli bir statü sembolü olan okumuş, kültürlü olmak gibi değerler, bugün kolaylıkla paraya çevrilebilir, likit değerler arasında yer almadığı için küçümseniyor, kimi zaman Cumhuriyet elitinin topluma tepeden bakan, kibirli tavırlarına bir tepki olarak ifade edilse de entelektüelizmin hemen her biçimine duyulan öfkeye zemin hazırlıyor. Benzer bir şekilde yeni zenginlerin, devlet ile yaşadıkları gerilim de kimi zaman toplumun devletten özerkleşmesi türü ilerici sayılabilecek bir söylem içinde ifade edilebiliyor. Oysa "Ankara gölge etmesin" türü bir talep, devletten bağımsızlaşma, özerk bir burjuvazi yaratma arzusundan çok, yeni zenginlerin her tür devlet regülasyonuna karşı çıkışını, kendisine hiçbir hesap sorulmadan ve hiçbir bedel ödemediğini yapabileceğini özgürlüğünü elde edebilme uğraşını yansıtıyor.

Bir yandan saldırganlaşıp, toplum ve devlet ile gerginliğe dayalı bir ideoloji geliştirirken, diğer yandan da içe kapanmış, cemaatleşme benzeri bir tavır içine girdi yeni zenginler. Bu, kapalı devre, kendinden başka kimseye en ufak bir yararı olmayan, tam bir "benim gibi olur, benim gibi davranırsan, seninle işbirliği yaparım" kültürü. Biraz daha ileri gidelim: bu, tam anlamıyla bir derebeyi kültürü; kendi terimlerini, toplumun geri kalanına dikte edebilme hakkını kendinde gören, sadece kendi gibi olanlarla bir arada yaşayan, sadece kendine benzeyenlerle işbirliğine açık; toplumun geri kalanı ile uzlaşmak bir yana, geri dönüp de bakmayan bir kültür.

Yeni zenginler, sadece derebeyi benzeri bir kültür geliştirmekle kalmadı, derebeyi yaşantısının günümüz versiyonu sayılabilecek bir hayat tarzını da gerçekleştirme adımlarını attı. Burada elbette ki, yeni zenginlerin kentten kaçışlarını ve kent dışında etrafı duvarlarla çevrili, özel güvenlik sistemleri ile korunan kalelerindeki huzur arayışını kastediyoruz. Üst sınıfların kentten -ve toplumdan kaçışlarını simgeleyen bu yerleşimlerin en ünlüleri, Alkent 2000, Kemer Country, Beykoz Konakları gibi yerleşimler. Son on-onbeş yılda özellikle İstanbul'da yaygınlaşan bu yerleşimlerin temel özelliği, kente hem yakın hem uzak olmaları. Kent yakın yani arabanızla hemen erişebileceğiniz uzaklıkta; kent uzak, çünkü kentin kötülükleri, çirkinlikleri yaşadığınız yerin çok uzağında.

Yeni zenginlerin topluma ve kente karşı tavırlarını en iyi bu sitelere ilişkin bir reklam spotu özetliyor: Bir çok dergide yer alan bir reklamda, evinin (aslında kalitesi hiç de düşük olmayan ve toplumun önemli bir çoğunluğunun erişmesi pek de mümkün olmayan) banyosunun küvetinde bir çocuk, oyuncak yelkenlisini yüzdürmeye çalışıyor, resmin hemen üzerinde de "bazı çocuklar mutludur" yazısı. Sayfayı çevirdiğinizde bu kez oyuncak olmayan evler, oyuncak olmayan bir gölet ve içinde sahibi bir yelkenli. Resmin üzerinde bu kez "bazıları daha mutludur" yazıyor. Yeni zenginlerin yaptığını en iyi özetleyen de bu: İlişkinsini en aza indirgediği, neredeyse tümüyle kestiği kente ve topluma haykırıyor tüm gücüyle: "Biz daha mutluyuz!" diyor, geride kalanlarla alay edercesine.

Biz hep mutsuzduk!

Medyada uzun zamandır 'out' olan yoksulluk, son günlerde yeniden gündeme geldi. Gelir gelmez de neo-popülistlik ve dinozorluk suçlamalarıyla karşı karşıya kaldı. Yoksulluğun adı her zikredildiğinde, bunu hükümetin istikrar programının "başarısına" bir saldırı olarak gören bu bakışla beraber ilginç bir soru da ortaya atıldı: "Yoksul kesim giderek daha fazla yoksullaşıyorsa, yollardaki bunca otomobil, evlerdeki müzik setleri, beyaz eşya ve televizyonlar nasıl alınıyor?" (1) Bu sorunun arkasında yatan tahayyülde, gelir dağılımındaki eşitsizliğin artması kabul edilse de, "en üst düzeydeki varlıklı kesimin geliri giderek artarken, alt kesimin geliri de artıyor, ama onun artışı daha az olduğu için aradaki farkın büyümesi ihtimali" bulunmakta. "Eğer durum buysa, bugün gelişmişler arasında yer alan birçok ülkenin izlediği yol izleniyor" sonucuna varılıyor.

Yukarıda tanımladığımız hiç de utangaç olmayan yeni zenginliğin doğru olduğuna kendini inandırdığı bu bakış açısı, bir çok noktada eleştirilebilir, çok kolay karşı sorular üretilebilir: Reel ücretlerdeki düşüşün nasıl açıklanacağı; milyonlarca insanın mutlak yoksulluk sınırında yaşadığının Dünya Bankası raporlarında (2) bile kabul edildiği bu ülkede, ufak tefek gelir artışlarına rağmen mutlak yoksulluk sınırının aşılamıyor olmasının, yeni zenginleri rahatlatmaktan başka ne işe yaradığı sorulabilir. Yolunu izlediğimiz ima edilen

---

(1) Ertuğrul Özkök, "Neo-popülizmin Ayak Sesleri", Hürriyet, 15 Temmuz 2000.

(2) World Bank, Turkey: Economic Reforms, Living Standards and Social Welfare Study, Nisan 1999.

gelişmiş ülkelerin de dikensiz gül bahçesi olmadığından, buralarda bırakın işsizliği, neredeyse hiçbir geliri olmayan ve artık sınıf yerine bile konmayan geniş bir kitlenin varlığının, bu çerçevede izahının ne denli zor olduğundan söz edilebilir.

Lakin tüm bu sorular ve burada getirilecek tüm sayısal kanıtlar, yeni zenginlerin ideolojisinde büyük ihtimalle bir kıpırdanma yaratmayacak, görmez gözlerin açılmasında pek bir fayda sağlamayacak. Tartışma, her sayıya karşı getirilecek başka bir sayı noktasında dönüp durma tehlikesini hep içinde barındırarak. Nihayetinde dönüp dolaşıp yukarıdaki soruda düğümlenecek: "Eğer denildiği gibi yoksulluk varsa, bu kadar eşya nasıl alınıyor?" Bu soru ile beraber her alınan eşya da, doğal olarak yeni zenginlik sisteminin başarı hanesine yazılacak.

Evet, yoksullar da eşya alıyor. Lakin bu, yeni zenginlik sisteminin başarısı değil. Eğer ortada bir başarı varsa, bu, sosyal devletin hiçbir zaman gerçekleşmediği bu ülkede yoksulların uzun yıllardır yaptığı hayatta kalma mücadelesinin getirdiği dönüştürme kapasitesinin başarısı. Bu kapasite çarpışa çarpışa, sistemin gediklerini bula bula, kâh oluşturulan yoksulluk ağları ile birbirinin üstünden para kazanarak, kâh insanca koşullarda yaşamamalarına rağmen aile bağlarını güçlendirerek geliştirdikleri enformel mekanizmaların bir ürünü. Sistemin kendisinin yapamadığını, enformel mekanizmalar başarıyor. Sistemin "başarısı" olarak sözü edilebilecek belki de tek şey, yoksul kesimlerin yaşayabilmek için sözü edilen kapasitelerini arttırıcı İslam, hemşerilik gibi her türlü yerel kaynaktan beslenen ilişki ağlarına iyice sarılmalarını ve daha da saldırgan hale gelmelerini sağlamış olmasında yatıyor.

Dönüştürme kapasitesi, yoksulluk araştırmalarında gelir/tüketim harcamaları kadar üzerinde önemle durulması gerekli bir kavram. Gelir/tüketim harcamaları yoksulluğun/refahın statik boyutunu aydınlatırken, kapasite araştırması dinamik boyuta ışık tutar. Yoksul kesimin aşağı yukarı hareketleri, yoksullukları ile mücadelelerinde geliştirdikleri kendiliğinden stratejiler, ancak böyle görülebilir. Bu kapasite olmadığına yoksullar karşılarında oynanan oyunda pasif izleyici konumuna düşüp, kendi kaderlerine mahkum olabilirler. Yukarıda sözü edilen gelişmiş ülkelerde ciddi boyutlara gelen, sistemin dışına atılmış sınıfaltı kesim, pasif bir izleyici konumundadır. Refah devleti boyunca alışılan "korunaklı" ortamın ortadan kalkışı ile beraber yoksulluk stratejisi geliştirmeye "kabiliyeti" olmayan kitlelerin aniden kronik işsizlikle

karşılaşması, bu kapasite oluşumunu olanaksız hale getirdi, sistem dışı yeni yoksulluğu ortaya çıkardı.

Öte yandan, Türkiye'de yoksullar zaten alışkın oldukları korunaksız ortamda hiçbir zaman pasif izleyici olmadı, kendilerine ait stratejiler geliştirerek, dövüğe dövüğe Türk toplumunun güneşli kesimine yükselme savaşı verdiler. Yaşadıkları tüm olumsuzluklara karşın, hayatta kalma ve yükselme azminin getirdiği dayanışmanın, yerel gelenekleri bir şekilde kendi yaşantılarına uydurarak yaşatma ve yeniden biçimlendirmenin temel olduğu bir yaşam kurmaya çalıştılar. Dolayısıyla umutsuzluk, moralsizlik ve eğitimsizliklerini, kendilerine ait dinamizmle pozitif sonuçlara çevirebilme enerjilerini içlerinde taşıdılar. Yoksulluğa karşı geliştirdikleri stratejiler, ağ örgütlenmesi temelinde oluşmuş kolektif stratejilerdir. Yerel kaynaklardan beslenen ağ örgütlenmeleri, hayatta kalmak ve yükselebilmek için gerekli bilgi akışlarını sağlarken, sürekli olarak aile ve birey için güvenlik şemsiyesi oluşturdu. Ayrıca, hem belli bir rekabeti hem de belli bir yardımlaşmayı sağlayarak oluşacak fırsatların değerlendirilmesinde ve dolayısıyla yoksullukla başetmede önemli işlevler gördü. Bu ağ örgütlenmelerinin iki temel pratiği, enformel işgücü piyasalarında ve özellikle gecekondu oluşumunda gözüküyor.

Türkiye, özellikle giriş ve çıkış koşullarının son derece kolay olduğu enformel işgücü piyasaları ve gecekondulaşmanın yol açtığı arsa-mlak piyasasında oluşan rantların geniş toplum kesimlerine transferi sayesinde, yoksulluğun sistemi tehdit eder boyutlara gelmesini engelledi. Bu süreçte, kente göçen ve kentlerin gecekondu kesimine yerleşen kitleler, dayanışma ağlarını kullanarak hem enformel işgücü piyasasında iş bulabildi, hem de yerleşmiş buldukları gecekondu alanlarının kent içinde konumlarının değişmesi sayesinde oluşan rantlara el koyabildi. Böylelikle yoksullukları ile başedebilme ve hatta kısıtlı bir kesim için söz konusu da olsa, zenginleşebilme olanaklarına kavuştu. Kentlerin bu kesimlerine yerleşenler, özellikle 1980 sonrası dönemde imar afları ile elde ettikleri kazanımları kendilerinden sonra gelen kesimlere kiralık konut olarak sundular ve bir süre sonra imar aflarına gereksinim duymadan işleyebilen bir sistem kuruldu. Bu sayede kısaca "nöbetleşe yoksulluk" adını verebileceğimiz, yoksulluğun bir anlamda kente daha sonra gelen kuşaklara aktarıldığı bir sistem kurulmuş oldu. Nöbetleşe yoksulluk, yoksul enformel kesimlerin cemaat oluşturabilme kabiliyetleri sayesinde sistemin gediklerini bularak geliştirdikleri bir yoksulluk stratejisidir. Yoksullu-

ğün devredilmeye çalışıldığı nöbetleşe yoksulluk döngülerinde, ilk arsa işgalcileri en büyük parsayı topladı. Döngüye en son katılan kiracılar da ucuz kira, enformel işgücü piyasasına kolay katılabilme gibi olanaklara kavuştu ve belki de en önemlisi, bir başka arsa işgal turuna dahil olarak ev sahibi olma umutlarını içlerinde barındırıyorlar.

En alttakilerin umudu kendi yoksuluklarını devredecekleri yeni kesimler ve işgal edilecek yeni arsalar bulmak. Oysa biliyoruz ki, hem büyük kentlere göç yavaşladı hem de rahat elde edilecek arsalar pek kalmamaya başladı. Bu ise, önce İstanbul'dan başlayarak bir regülasyon tarzı olarak nöbetleşe yoksulluğun sonu ve kendi içinde hiçbir düzenleyici kuralı olmayan sınıfaltı bir kitlenin ya da başka bir deyişle yeni yoksulluğun ortaya çıkması demek.

Yeni zenginlik ülkemize de gelmiş bulunuyor. Fakat eski yoksulluk son demlerini yaşasa da, hâlâ devam ediyor. Gelişmiş ülkelerdeki yeni zenginlik sistemi, yeni yoksullarla ilişkisini sistemsel bir zorunluluktan çıkartıp, insanî bir problem haline getiriyor. Moda deyişle sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ve dolayısıyla emek arzı ihtiyacının giderek azalması ve küreselleşme nedeniyle dünya çapında hızlı işleyebilen bir piyasanın oluşumu, sistemsel gereksinmenin azalmasının en önemli nedenleri olarak görülmekte. Bu konuda belki de tek sistemsel sorun, suçun artması ve sistem içinde kalanları rahatsız etmesi olarak karşımıza çıkıyor. Gelişmiş ülke kentlerinde bu sorunun çözümleri, zengin sınıfların kendi duvarlı mahallerini ya da kentciklerini yaratmaları ya da suçu karşı-şiddet kullanarak bastırma pratiklerinden geçiyor.

Ülkemizde yeni yoksullar ve dolayısıyla gelişmiş ülkelerde görülen suç oranları olmamasına rağmen, yeni zenginler kendi korunaklı kalelerini inşa ediyorlar. Yeni zenginliğin ideologları belki de bu kalelerde yaşamamalarına rağmen sistemin savunuculuğunu üstleniyorlar. Yeni zenginler, duvarlarla çevrilmiş sitelerinde, üniversitelerinde, işyerlerinde, özel uçaklarında ultra-modern hayat tarzına devam etseler de, bu ülkede eşya da alabilen eski yoksulların ne kadar dayanabileceği pek bilinmiyor. Yeni yoksulluk, yeni tehditler demek. Bu tehditlerle nasıl "savaşılacağı" ise pek bilinmiyor. Yeni yoksulluk oluştuğunda görmeyen gözler açılacak mı?

Yolunu izlediğimiz söylenen gelişmiş ülkelerin seviyesine belki biz de yakında geleceğiz ve yeni yoksullarımızı etrafımızdan "nazıkçe" uzaklaştırmayı başarabileceğiz: